ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 6

FILOLOGIK TADQIQOTLAR:
TIL
ADABIYOT
TA'LIM

Philological research:
LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования:
ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 6

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 19.07.2024
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir)
O'ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Normat Yo'ldoshev, f.f.n., dotsent (O'zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O'zbekiston)
Asqar Eshmo'minov, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O'zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Shoira Amonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Nargis Kurbanazarova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Zaynura Qodirova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To'raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 19.07.2024
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)

Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)

Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)

Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)

Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)

Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)

Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)

Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нормат Юлдашев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)

Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Бобоназар Муртазаев, ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)

Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)

Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Шоира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Зайнура Кадирова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 19.07.2024
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Amonturdieva, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Zaynura Kadirova, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

МАХМАРАИМОВА ШОХИСТА ТУХТАШЕВНА
«Илтимос» гибрид нутқий акти ва предикативлик 7

ALIMBEKOVA VAZIRA XALIMJON QIZI
Janubi-sharqiy Andijon shevalarida ayrim
Qarindosh-urug‘ atamalarining qo‘llanishi 15

RAJABOVA SADOQAT RASUL QIZI
Etnik arablar shevasida kelishik kategoriyalari
(Samarqand viloyati Ishtixon tumani misolida) 20

TO‘RALIYEV BAXODIR ERALI O‘G‘LI
Savdogar nutqi leksikasi haqida 24

ШАМСУДИНОВА ИХБОЛ
База данных вспомогательных слов
национального корпуса узбекского языка.....28

RAJABOV FERUZ UMARQULOVICH
Omonimik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari 31

UMAROVA SHAXLO BAXRIDIN QIZI
KASHTACHILIK TERMINLARINIG GIPONOMIK MUNOSABATLARI 36

М У Н Д А Р И Ж А

ADABIYOTSHUNOSLIK

MADIRIMOV BAHROM ABDULLAEVICH
Matnga munosabat shakllanishida
ijtimoiy-falsafiy asosning o‘rni
(Abdulla qodiriyning «mehrobdan chayon» romani misolida).....42

TUGALOV TOSHPO‘LAT YULDASHEVICH
Nuriddin Shukurov – mumtoz adabiyot bilimdoni 47

SAYDULLAYEVA AZIZA UBAYDULLAYEVNA
Turkiyada xalq ertaklarining to‘planishi va o‘rganilishi 51

ABDURAHMONOV MAHMARIZO
Abdusaid Ko‘chimov nasriy asarlariga bir nazar 55

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2024; 6
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ETNIK ARABLAR SHEVASIDA KELISHIK KATEGORIYALARI (Samarqand viloyati Ishtixon tumani misolida)

RAJABOVA SADOQAT RASUL QIZI,
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasi tayanch doktoranti

O'zbek shevalarida kelishiklar soni turlicha ko'rinishda uchraydi. Buning tub mohiyati tilning taraqqiyot bosqichlariga borib taqaladi. O'zbek tilining ilk taraqqiyot bosqichlarida kelishiklar soni 6-7 ta deb ko'rsatilgan. "Eski o'zbek tilida asosan oltita kelishik bo'lgan: *bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi*. Eski o'zbek tili tarqqiyotining oldingi davrlarida yettinchi kelishik *vosita kelishigi* ham iste'molda bo'lgan".[1]

Kelishiklar haqida S. Ashirboyev "…turkiy tillarning dastlabki taraqqiyot davrida 7 ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tilida 6 ta kelishik shakliga asoslanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam to'rttagacha kamayishi mumkin. Faqat qipchoq hamda shimoliy o'zbek shevalarida 6 ta kelishik shakli to'liq saqlanadi. O'g'uz lahjasining aksariyat shevalarida, Toshkent, Farg'ona shevalarida 5 ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning "j" lovchi shevalarida 4 ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir xil ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi bir xil ko'rsatkich bilan ifoda qilinadi"[2]

"..qarluq va ayrim o'g'uz shevalarida qaratqich kelishigi va tushum kelishigi bir xil (-ni…) ko'rsatkichiga ega bo'lib, formal jihatdan farqlanmaydi. Shunga asoslanib V.V. Reshetov 1951-yilda Toshkent, Farg'ona tipidagi shevalarda yagona qaratqich-tushum kelishigi mavjud deb ko'rsatgan edi" [3].

Shuningdek, shevashunoslarimiz A.Shermatov, B.Jo'rayev, T.Qudratovlar Qarshi, Shaxrisabz, Yuqori Qashqadaryo kabi shevalarda to'rtta – bosh kelishik, qaratqich-tushum, jo'nalish-o'rin-payt hamda chiqish kelishigi borligini ko'rsatadilar. O'zbek shevalaridagi kelishiklarni maxsus tadqiq etgan M. Shoinoyatova Samarqand, Buxoro, Qarshi, Kattaqo'rg'on, Janubiy Tojikiston (qarl) shevalarini to'rt kelishikli; Toshkent, Namangan, Andijon, Qo'qon, Pop, Jizzax, O'sh, Mamkent singari shevalarda esa besh kelishikli shevalar deb aytadi[4].

Samarqand shevasini o'rgangan olim N.Rajabov kelishiklar to'g'risida quyidagi fikrlarni bildiradi: " G'arbiy Samarqand shevalarida ham hozirgi o'zbek adabiy tilidagi singari 6 ta kelishik mavjud bo'lib ularning 5 ta grammatik ko'rsatkichi bor. Qarluq-chigil-uyg'ur gruppasiga kiruvchi shevalarda kelishiklar 4 ta ko'rsatkichga egadir. Bu shevalarda qaratqich va tushum kelishiklari bir formada, ya'ni tushum kelishigi formasida qo'llanadi.

O'g'uz lahjasida ham qaratqich va tushum kelishiklarining formalari ko'pgina hollarda bir shaklda qo'llaniladi. Faqat ayrim paytlardagina ularning bir – biridan farqlanishi ko'zga tashlanib turadi."[5]

Biz tadqiq qilayotgan Samarqand viloyati Ishtixon tumanida yashovchi o'zbeklashgan etnik arablar shevasida (keyingi o'rinlarda sheva tarzida ifodalanadi) kelishiklar soni 6 ta bo'lib, 5 ko'rsatkichli hisoblanadi.

[1] Абдураҳмонов Ғ, Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Toshkent, 1973. – Б. 35.

[2] Ashirboyev S. O'zbek dialektalogiyasi. – Toshkent, 2021. – B. 50.

[3] Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Toshkent, 1984. – Б. 35.

[4] Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Toshkent, 1984. – Б. 35.

[5] Ражабов Н. Ғарбий Самарқанд шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 42.

T/r	Kelishiklar	Qo‘shimchalar
1	Bosh kelishik	–
2	Qaratqich kelishigi	*-ni, -nï, -ti, -tï, -di, -dï, -i, -ï*
3	Tushum kelishigi	*-ni, -nï, -ti, -tï, -di, -dï, -i, -ï*
4	Jo‘nalish kelishigi	*-gä, -kä -qa, -ya*
5	O‘rin-payt kelishigi	*-da, -dä, -ta, -tä*
6	Chiqish kelishigi	*-dan,-dän, -tan, -tän, -nan, -nän*

Bosh kelishik. Ushbu kelishik hech qanday ko‘rsatkich bilan ifodalanmaydi. Gapda quydagi gap bo‘laklari vazifasida qo‘llanadi.

Ko‘pincha ***ega*** vazifasini bajaradi.

*Hāzirgi šärejit minän ovalγi **šärejit** toγrï kemejdi. / Hozirgi sharoit bilan avvalgi **sharoit** to‘g‘ri kelmaydi.*

Bosh kelishikda ega vazifasini bajargan so‘zlar egalik, ko‘plik qo‘shimchalari bilan ham keladi.

*Damxoğadan Kätäqorγānγača ašuni **ādamlar** qāzib bārγan. / Damxo‘jadan Kattaqo‘rg‘ongacha ana shuni **odamlar** qazib borgan*.

*Ālmiš üč jāšidä **ātam** ālamdan ötdi. / Oltmish uch yoshida otam olamdan o‘tdi.*

***Enäm** bečärä kečqurunlari manovča nān qolimizda betip uxlap qāγanman dejäjdi. / **Enam** bechora kechqurunlari mana buncha non qo‘limizda bunday qilib uxlab qolganman deydi*

*Deqān āšijam hālisädäj **gäp.** / Dehqon oshi ham halisaday gap.*

Bosh kelishikdagi so‘z kesim vazifasida kelganda kesimlik qo‘shimchasi –dir qo‘llanmaydi.

Qaratqich kelishigi. O‘zbek shevalari qaratqich kelishigi qo‘shimchasi turli xil variantlarga ega. “…o‘zbek shevalaridagi qaratqich kelishigi affiksining to‘liq va to‘liqsiz ko‘rsatkichlari quyidagidek besh gruppadan iborat:

1. *- ның // -ниң /-нуң //-нүң; - дың // -диң (-дуң //-дүң); - тың // -тиң (-туң //-түң); - зың // -зиң, - йың // -йиң, - лың // -лиң.*

2. *- ың // -иң (-уң).*

3. *-нъ,-дъ, -тъ, -зъ, -лъ, -мъ,-въ,-гъ, -ғъ, -джъ(-жъ), -йъ, -къ, -қъ, -нъ, -дпъ, -ръ, -съ, -хъ, -ҳъ, -чъ,-шъ.*

4. *–и // -ъ // -ы.*

5. nol forma.”[1]

[1] Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Toshkent, 1984. – Б. 41.

Ishtixon tumani etnik arablar shevasida qaratqich kelishigi va tushum kelishigining ko‘rshatkich shakli deyarli bir xil *-ni, -nï, -ti, -tï, -di, -dï, -i,-ï* affikslari bilan ifodalanadi. Gapda gap bo‘lagi siftida aniqlovchi vazifasini bajarib keladi. Shevada qaratqich kelishigi belgili va belgisiz shaklda qo‘llaniladi.

Qaratqich kelishigining ***-ni, -nï*** shakli orqali ifodalanishi:

…ana šu ***arïxtï*** heč kim qāzmaγan birinči ***hässäni*** izidän sü Boranxoğa buvaγača ketip-ketkan ... / ana shu ariqni hech kim qazimagan birinchi ***hassaning*** izidan shu Bo‘ronxo‘ja buvagacha ketip-ketgan…

Paxtanï bāšïγa sevāsilär dejdi, ***māldi*** nurisini arqamizga köta vālejdïq, išänsäŋ. / ***Paxtaning*** boshiga sepasilar deydi, ***molning*** nurisini orqamizga ko‘tarib olar edik ishonsang.

Qaratqich kelishigining ***-ti, -tï*** shakli orqali ifodalanishi:

*Šünnej **üjimisti** äjvānidä u pilä päsmäkkänä üjlär boγan ajvān bārïdï hämmä erkaklar anovlar jïγïlïb šetïp enäm jïγlap jāptï. / Shunday **uyimizning** ayvonida u payt pastmakkina uylar bo‘lgan ayvon bor edi, hamma erkaklar yig‘ilib, shunday qilib enam yig‘lab yotibdi.*

Qaratqich kelishigining ***-di, -dï*** shakli orqali ifodalanishi:

***Ozimdi** häjätimni äjtäjdim. / **O‘zimning** hayotimni ajtar edim.*

*Aqa bārdïq bizär Näzäk **māmalardi** āldidan qajttïq. / U yoqqa bordik bizlar Nazak **momolarning** oldidan qaytdik.*

Qaratqich kelishigining ***-i, -ï*** shakli orqali ifodalanishi:

*Čarčamajabsizmi, dimāγlarïŋïz čāγma, sāγlïqlarïŋïz jaxšimi, **ozïmizi** qïšlaxtï qïzlarida-jakanku. / Charchamayabsizmi, dimog‘laringiz chog‘mi, sog‘liqlaringiz yaxshimi, **o‘zimizning** qishloqning qizlaridek ekan-ku*.

Qaratqich kelishigi belgisiz qo‘llanganda qaralmish orqali savol berib tiklanadi. Masalan,

***Tāvuq göši** sāliš šartmi? // **Tovuqning go‘shtini** solish shartmi?*

Ushbu misolda “***Tāvuq göši***” “nimaning go‘shti?” “tovuqning go‘shti” tarzida ifodalangan.

Ba’zi o‘rinlarda qaratqich ham, qaralmish ham ifodalanmaydigan holatlar ko‘zga tashlanadi. Bun-

day shaklarda ushbu birikmalar bitta yaxlit tushunchani ifodalab keladi.

Halvājtardi mājdi qïzitasan, ***ziγir māj*** *sālasan, āx māj sālasan, unigä änāv buγdäj unni sāb qāvurdi.*

Belgisiz qo‘llanganda ayrim o‘rinlarda kelishik shakli tushub qolib unlini cho‘zish orqali uning vazifasi shakllantiriladi.

Hä bürük-sürük kejib keppidi ***me: qïzïmγa*** *oxšab*.

Bu o‘rinda ***me: qïzïmγa // mening qizimga*** -ning qaratqich kelishigi tushurilgan va uning vazifasi unliga tushirilib unli ikkilamchi cho‘ziqlikda talaffuz qilinadi.

Tushum kelishigi. Shevada ushbu kelishik shakli qaratqich kelishigi bilan bir xil shaklda bo‘ladi *-ni, -nï, -ti, -tï, -di, -dï, -i, -ï* qo‘shimchalari. Ushbu kelishik ham bilgili va belgisiz qo‘llanadi. Gapda to‘ldiruvchi vazifasida keladi.

Tushum kelishigining ***-ni, -nï*** shakli orqali ifodalanishi:

Nimäni *bāšläj? // Nimani boshlay?*

Anšu kälxāz ***dövirlärin****i gäpirivuriŋ.// Ana shu kalxoz davrlarini gapiravering.*

Tushum kelishigining ***-di, -dï*** shakli orqali ifodalanishi:

buγdejdi *juvasan // bug‘doyni yuvasan*

Mājdi *qizdirädi,* ***is*** *piširvāladi tus sāmäj. //* ***Moyni*** *qizdiradi,* ***isni*** *pishiradi tuz solmasdan.*

Tushum kelishigining ***-ti, -tï*** shakli orqali ifodalanishi:

Isti *piširvāb turib, kejin suv sāvāradi. //* ***Isni*** *pishirib turib, keyin suv solib yuboradi.*

Gäpti *bāšläŋ.//* ***gapni*** *boshlang*

Tushum kelishigining ***-i, -ï*** shakli orqali ifodalanishi:

Šu ***qolimi*** *reŋin qïldirib keldim.// Shu* ***qo‘limni*** *rengin qilirib keldim.*

Tushum kelishik shaklining belgisiz ifodalanishi:

Paxta terdik, qurt bāxtik. // Paxtani terdik, qurtni boqdik.

Āldin māj sāladi. // Oldin moyni solidi.

Jo‘nalish kelishigi. Shevada bu kelishik uchun *-gä, /-kä -qa, -γa* affikslari qo‘llaniladi.

Jo‘nalish kelishigining ***-gä*** shakli orqali ifodalanishi:

Bālälärimgä *ertäk ajtejdim. //* ***Bolalarimga*** *ertak aytar edim.*

...zāldärini bir bova ***ikkovmizga*** *terip āpqojejdïq. // ...zaldori(o‘rik)ni bir bobo* ***ikkalamizga*** *terib olib qo‘yar edik.*

Jo‘nalish kelishigining ***-qa*** shakli orqali ifodalanishi:

Šaxta düvdï ***ejaqa*** *bārdïq. // Shu yoqda degan edi u* ***yoqqa*** *bordik.*

Otiŋ, otiŋ ***manjaqqa*** *otïŋ. // O‘ting, o‘ting mana bu* ***yoqqa*** *o‘ting.*

Jo‘nalish kelishigining ***-kä*** shakli orqali ifodalanishi:

Eläkkä *čïqqan äjäldi ellik āγïz gäpi bār. //* ***Elakka*** *chiqqan ayolni ellik og‘iz gapi bor.*

Jo‘nalish kelishigining ***–γa*** shakli orqali ifodalanishi:

Hāzir men toqsan ***āltiγa*** *kirjäppän. // Hozir to‘qson* ***oltiga*** *kiryapman.*

Parxāt ***känälïγa*** *ketkän. // Farhod* ***kanaliga*** *ketgan.*

Ātlarγa, māllarγa *jemiš joq. //* ***Otlarga, mollarga*** *yemish yo‘q.*

O‘rin-payt kelishigi. Bu kelishik ***–da /-dä, – ta /-tä*** affikslari bilan ifodalanadi.

O‘rin-payt kelishigining ***–da/ -dä*** shakli orqali ifodalanishi:

…āčarčiliγda *erkäklär urišgä ketkän…// …* ***ocharchilikda*** *erkaklar urushga ketkän…*

O‘rin-payt kelishigining ***–ta/ -tä*** shakli orqali ifodalanishi:

Punkitta *išläjidi. //* ***Punkitda*** *ishlar edi.*

Chiqish kelishigi ***-dan, / -dän, -tan / -tän, -nan / -nän*** affikslari bilan ifodalanadi.

Chiqish kelishigining ***–dan/ -dän*** shakli orqali ifodalanishi:

Mäjäkvāj tumälab ketuviribdi-ketuviribdi ***āldidän*** *nimä čïqsä jejmän dep jipti. / Mayakvoy dumalab ketaveribdi-ketaveribdi* ***oldidan*** *nima chiqsa yeyman dep yepdi.*

Mäqälladan *äjtiŋ, mäqäl. /* ***Maqollardan*** *ayting, maqol.*

Chiqish kelishigining ***–nan/ -nän*** shakli orqali ifodalanishi:

…unnan **kokargännan** *kejin tujib-tujib, siγib sumalakti un minan aralaštirib qäjnatasan. //…*

undan ko‘kargandan *keyin tuyib-tuyib siqib sumalakni un bilan aralashtirib qaynatasan*

Kätäqoryannän *keginča ikki māšin tarini täläb ketkän //* ***Kattaqo‘rg‘ondan*** *kelguncha ikki moshin tarixni talab ketgan.*

Bu deqānčilïqlar ***qozyalgannan*** *kejin ekiš vāxti* ***bogännän*** *kejin permirlär hämma nersä beradi. // Bu dehqonchiliklar* ***qo‘zg‘algandan*** *keyin ekish vaqti* ***bo‘lgandan*** *keyin fermerlar hamma narsa beradi.*

Chiqish kelishigining ***–tan/ -tän*** shakli orqali ifodalanishi:

Iš ištaxa āchar, dänkäsä ištän qāčar. / Ish ishtaha ochar, dangasa ishdan qochar.

Samarqand viloyatining Ishtixon tumanida yashovchi etnik arablar shevasida kelishiklar 6 kelishikli 5 ko‘rsatkichli hisoblanadi. Shevada qaratqich va tushum kelishigi deyarli bir xil ko‘rsatkichlar bilan ifodalanadi. O‘zbek shevalarida ushbu jarayonga ko‘pgina olimlarimiz o‘z tadqiqotlarida turli fikrlarni bildirib o‘tishgan.

Xususan, Samarqand viloyati shevalarini tadqiq qilgan olim N. Rajabov “Qipchoq guruppa shevalarida ham kelishiklarning soni 6 ta bo‘lib, ular uchun 5 ta ko‘rsatkich mavjuddir. Ba’zan bu shevalarda ham qaratqich va tushum kelishiklari affikslarining bir xil xarakterga ega bo‘lish holatlarini kuzatish mumkin. Lekin ulardagi formalar to‘liq ravishda biri ikkinchisining o‘rnida hamma vaqt qo‘llanila olmaydi”, – deydi.[1]

Olimlarimiz Y. Gulyamov, N Gafurova, B.Jurayev, I.Farmonov, O.Sharipov, S.Tulyakov, Sh. Nasirov, S.Ibrohimov kabi olimlar tushum va qaratqich kelishigini ifodalovchi shakl bitta ekanligini ta’kidlab o‘tishadisa, Sh. Shoabdurahmonov “Qaratqich va tushum kelishiklari uchun bitta, yagona forma emas, balki ikkita omonim formadir”,[2] – deb ta’kidlab o‘tadi.

Olimlarimizning tadqiqotlarini qiyoslagan holda xulosa qilar ekanmiz etnik arablar shevasida qaratqich va tushum kelishigi shakllari ayni bir shakl emas, biri o‘rnida biri qo‘llana olmaydigan ommonim affikslar hisoblanadi. Ishtixon tumanida istiqomat qiluvchi etnik arablar shevasida ***-ni, -nï, -ti, -tï, -di, -dï, -i, -ï, -gä, /-kä -qa, -ya, –da /-dä, –ta /-tä, -dan, / -dän, -tan / -tän, -nan / -nän*** *kabi kelishik shakllari faol qo‘llanadi.*

Rezyume. Samarqand viloyati Ishtixon tumanida arab qishloqlarida istiqomat qiluvchi arablar asosan o‘zbek tilining qipchoq lahjasida so‘zlashadi. Ba’zi o‘rinlarda qarluq lahjasining ham ta’siri sezilib turadi. Aholining shevasida kelishik kategoriyalari va ularning ishlatilish o‘rinlari tadqiq etilgan.

Resume. Arabs living in Arab villages in Ishtikhon district of Samarkand region mainly speak the Kipchak dialect of Uzbek. In some places, the influence of the Karluq dialect is noticeable. The categories of agreement and their places of use in the dialect of the population have been studied.

Резюме. Арабы, проживающие в арабских селах Иштиханского района Самаркандской области, в основном говорят на кипчакском диалекте узбекского языка. Кое-где заметно влияние каралукского диалекта. Изучены категории согласия и места их употребления в говоре населения.

[1] Ражабов Н. Ғарбий Самарқанд шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 42.
[2] Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент, 1984. – Б. 35.